

І-605/107/95

САМОСВІТА

У. А. Р. О. Д. Н. І. Й. У. НІВЕРСИТЕТ

95

УКРАЇНА І МОСКВА
В ІСТОРИЧНИХ ВЗАЄМИНАХ

НАПИСАВ
Михайло Драгоманів

Ціна 25 гр.

Львів — жовтень 1937

Львів

П

О

Жадайте!

Читайте!

Поширюйте!

тільки одинокий

Український часопис жінок праці

„Жіночий Голос“ виходить раз на місяць на 16 сторінках друку. В кожному числі знайдете найцікавіші вісти зі світа, поради про господарство і виховання дітей.

В кожному числі є дві сторінки посвячені одягам жіночим і діточим з багатьома образками і взорами.

Ручних робіт, плетення, вишивання, смачного й дешевого варення навчитеся тільки з

„Жіночого Голосу“

Число розрах. переказу 238.

Коли ще курите, то

тільки в

ПАПЕРЦЯХ і ТУТКАХ

„КАЛИНИ“

„САМООСВІТА“

ОСНОВАНА ПРИ СПІВУЧАСТІ
УКРАЇНСЬКОГО РОБІТНИЧОГО СОЮЗУ

Відділ історичних наук

ч. 95

Україна і Москва

в історичних взаєминах

НАПИСАВ

Михайло Драгоманів

Ціна 25 гр.

ЛЬВІВ — ЖОВТЕНЬ 1937

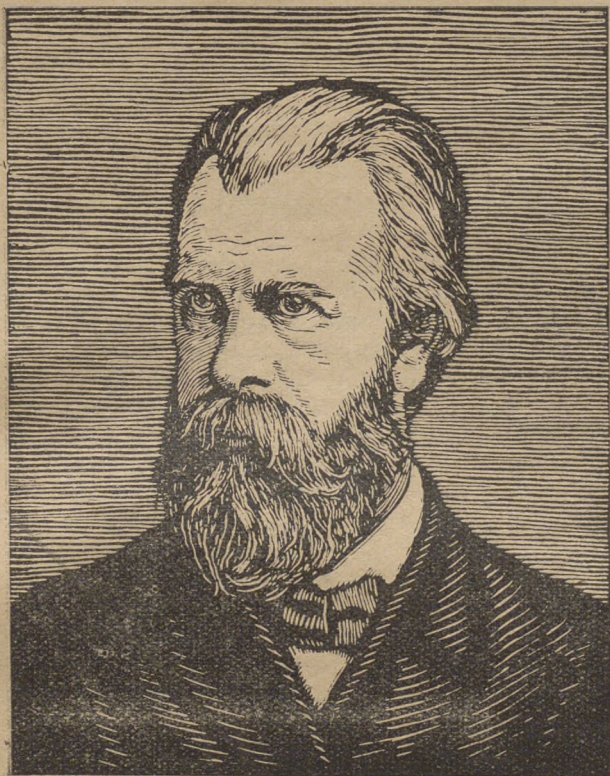
Накладом „Самоосвіти“ кооп. з обм. відп. у Львові

З м і с т:

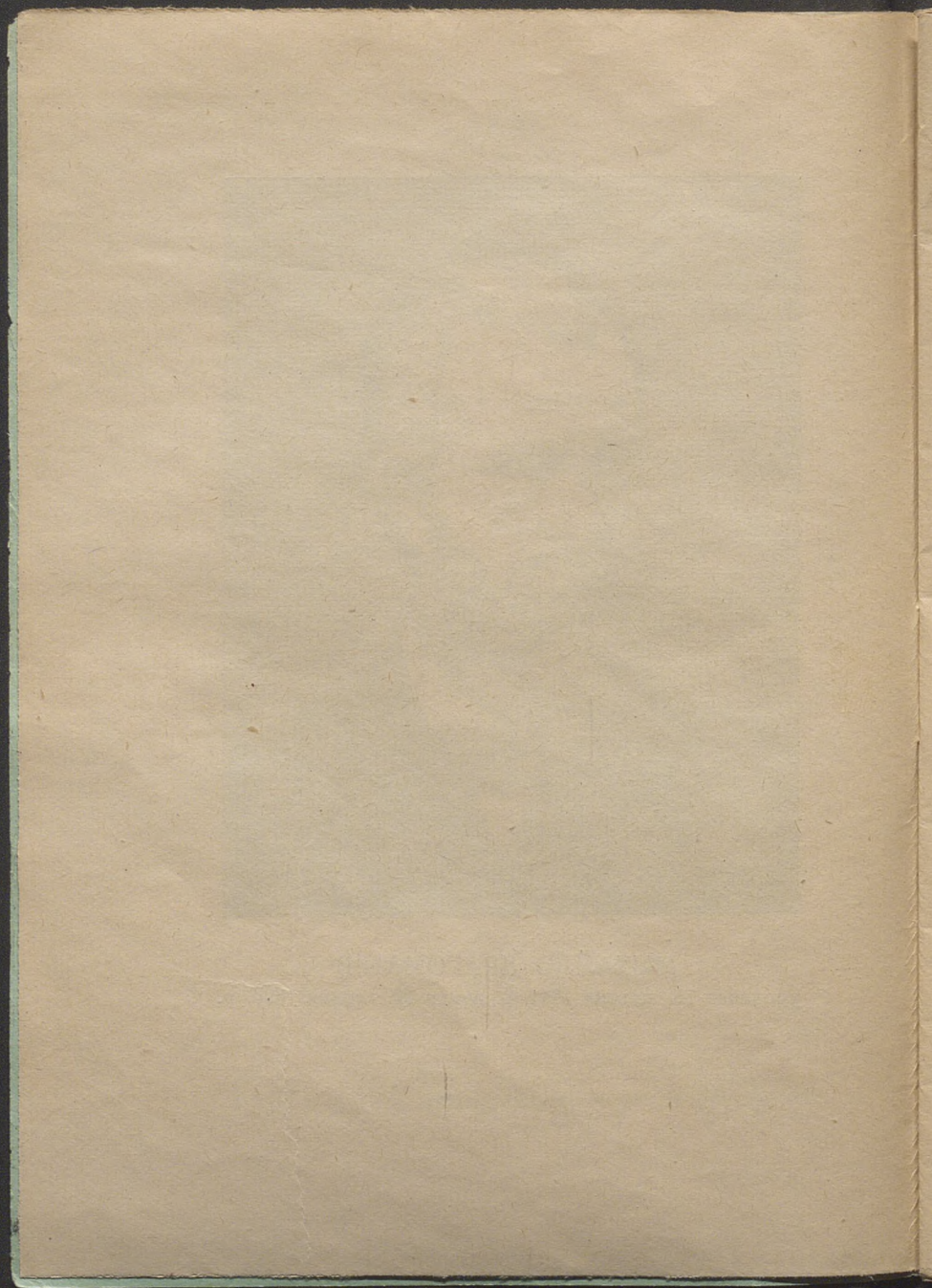
Передмова	стор- 5
Україна і Москва в історичних взаєминах	11
1) Річні кітловини Сходу Європи	11
2) Боротьба за доступ до північного і південного моря	12
3) Часова рівновага: держава Гедиминовичів	15
4) Завдання не під силу	16
5) Московська нетерпимість і тупоголовість .	19
6) Як Москва „спасала“ Білорусинів	22
7) Наслідки московської політики	24
8) Завойовницька експанзія Москви	26
9) Бюрократична організація імперії — наслідок завойовань	28
10) Від державного централізму до одмосковлення	31

I-603.109/95

МИХАЙЛО ДРАГОМАНІВ

уродився 18. жовтня 1841. р. помер 20. червня 1895. р.

Передмова

Те, що тут подаємо під заголовком „Україна і Москва в історичних взаєминах“ — це другий розділ зі славної книжки покійного професора Михайла Драгоманова, написаної у російській мові в році 1881 під назвою „Историческая Польша и великорусская демократия“. Книжку цю написав Драгоманів по московськи, перебуваючи на еміграції в Швайцарії з тою метою, щоби вона дійшла до рук тих тоді безчисленних Українців з роду, які не вірили в українську справу і навіть не хотіли читати українських книг. Так були засліплені силою і зовнішнім блеском Московщини. Зокрема він мав на думці великі маси молодого інтелігенції, української з походження, яка була, що правда, ворожо наставлена до царського уряду, до його чиновництва і бюрократії і бажала зміни державних порядків на демократичні і свободолюбні — але при тім усім не вірила і не хотіла чути про якісь окремі державні права України. Ця інтелігенція змагала до загально-російської революції. Але ця революція і нова конституція мала, на її думку, ходити в „общерусских“ штахах. Всяку думку про окрему організацію українських сил, для оборони української справи вона згрідливо відкидала, або й поборювала, як ро-

боту шкідливу для загальної революційної справи. Не хотіли ці молоді люди й чути про поділ єдиної Росії на окремі національні області, з окремою їх самоуправою; їм здавалося, що вистарчить один загально-російський демократичний парламент, який вдоволить усі народи Росії. Такі думки Михайло Драгоманів поборював різко і без милосердя. Він невтомно доказував, що ніяка демократія на таким просторі, як Росія, не є можлива без самоуправи окремих національних областей; що зберігання московського централізму мусілоб на віки закріпити також неволю і диктатуру чиновництва в цілій державі.

Всі мрії общеросійських демократів і соціалістів про те, що по революційному скиненні влади царів і по заведенні демократичного парламенту настане повсюдний гаразд — є марні. Як довго Москва не виречеться централізму, себто панування над московськими народами — так довго вона буде деспотична, мілітаристична і чиновницька (бюрократична). Бо вдержати при собі завойовані народи можна лише насильством і диктатурою; ну, а як де є диктатура, то вона вже не може робити різниці — хто свій земляк, а хто завойований іноходець. Кожне завойовання тягне за собою з неминучою konieczністю страх утрати завойованого краю — отже централізм, мілітаризм, урядницьку і поліційну деспотію. На те нема ніякої ради, даремні є сподівання всіх тих московських „демократів“, „соціалістів“, „революціонерів“, які хочуть тільки скинути царський режим, а не хочуть розбити Росії на федерацію вільних самоуправних народів. Коли вони не відречуться своїх бажань далі па-

нувати над немосковськими народами — то шкода їм дурити себе тим, що ось то вони заведуть інший демократично-народоправний лад. Не буде того. Навпаки — буде нова шляхетчина, може з демократичною, чи навіть соціалістичною вивіскою на зовні, але в середині така сама протинародня, поліцейська, не свободна, як був старий, царський режим.

Ось такі думки кидав Драгоманів сміло і без страху у вічі і своїм землячкам, що були засліплені блеском московської потуги і тим численним московським демократам та соціялістам, які тоді і в Росії і на еміграції підготовляли революцію проти царату. Просто у вічі говорив їм, що вони, не бажуючи признати автономних прав Україні, Білорусі, Литві і т. д. (одній Польщі це право теоретично признавали) — кладуть фундаменти під „нову шляхетчину“. За ці різкі слова він підпав під страшну з їх боку наругу і лайку. Навіть пробували зробити з нього поліційного агента!*)

Вершком критики московського централізму і шовіністичних забаганок московських людей усіляких напрямків була книжка Драгоманова, яку ми назвали в горі. У тій книжці на вступі вилужений коротко, а дуже ясно зміст історії Сходу Європи. З того геніяльно-глибокого нарису виходить сам собою висновок, що поки Москва (таї чи лише Москва — ?) буде завойовницькою імперією — даремні всякі сподівання на її демократизацію. Автор хотів цією книжкою 1) освідо-

*) Який це сором — а найшлася нині людина, яка ту гидоту московських людей (між ними й агента охрани Черкезова) нині відгріває, як „аргумент“ проти — Драгоманова! (Пан Мухін).

мити тих ідейних Українців, які потрапили в московських демократичних організаціях, що без самоуправи для України даремні всі їх змагання за демократичний лад; отже треба разом з тим стати до боротьби за права України та інших окупованих Москвою народів; 2) він думав, що може й дехто з ясніше думаючих, а ненавистю незасліплених демократів Москалів дасться переконати про потребу самоуправи для України і інших народів.*)

З книжки цієї ми переклали і даємо читачеві саме цей другий розділ, що подає нарис історичних взаємин народів Східної Європи, передовсім України й Московщини.

Це є найглибше вияснення перебігу історії Сходу Європи, яка існує в літературі, це ключ до зрозуміння ходу подій на цьому терені, річ глибоко повчаюча під кожним оглядом. Крім своєї історично-наукової вартости, вона, як все у Драгоманова, має рівночасно живий звязок зі сучасним політичним положенням. Коли читач з увагою прочитає ті рядки талаповитого історика і найбільшого досі політика українського народу, то зрозуміє весь хід подій на терені Сходу Європи аж по нинішній день (хоч самого автора цієї праці вже від 1895 р. нема між живими). Прочитавши ту глибоку річ раз і другий, читач зрозу-

*) Коли йде мова про успіхи цієї пропаганди Драгоманова, то серед родовитих Москалів вони, як і треба було сподіватися, були майже ніякі, але зате серед мало національно освідмленої української інтелігенції пропаганда Драгоманова мала, як відомо, дуже корисні наслідки. Він відтягнув від обшerusизму велике число людей на Наддніпрянщині, а в Галичині зробив розкол між москвофілами (приєднання до українства Франка, Павлика і тов.).

міє всю правдивість геніяльних дослідів нашого автора. Бо чиж большевизм з його надцентралізмом, наддиктатурою і нестерпною бюрократією не є тією „соціалістичною шляхетчиною“, яку в своїх писаннях віщував Михайло Драгоманів під гомін лютих протестів тодішніх московських резолюціонерів? А далі: чи московські революціонери мусліб дійти аж до такої тиранії й терору, до такої наруги над усякими демократичними ідеалами — якби не те, що рішилися загарбати й Україну і Білорусь, Грузію, Кубань — і живуть у вічному страху, що ті народи захочуть відірватися і т. д. Чи зрозуміють це хоч нині московські шовіністи з демократичними фразами на устах, що нема і не може бути соціалізму там, де робиться насильство над цілими народами?

Ні! Того вони ніколи не зрозуміють, на це вже дали вони доволі доказів. З того блуду їх може вилікувати тільки твердий удар по голові, нанесений збройною рукою зорганізованих до власного життя немосковських народів. Правда, організація таких визвольних сил серед українського народу щойно започаткована. Сама праця женецького гуртка Драгоманова була першим ясним зазивом до неї. Організація першої політичної партії на російській Україні — славної Р. У. П. (Революційної Української Партії) в 1900 р., що йшла під сильним впливом ідей женецького Драгоманівського гуртка — була першим проявом визвольних стремлень на Наддніпрянській Україні. Правда — все те прийшло доволі пізно. Але, як казав український письменник Квітка — „ліпше пізно, як ніколи, до розуму прийти“.

За тих кільканадцять літ від 1900 р. до

1917 не було стільки освічених людей і сил, щоби перевиховати політично навіть усієї інтелігенції, не то, щоби освідчення могло дійти в глиб народньої маси, як того бажав Драгоманів. Маса остала мало грамотна і без ніякого суспільно-організаційного вишколу. Невдача, якою закінчився наш перший зрив — в таких дійсних умовах є зрозуміла. Чудо булоби, якби було інакше. Але — це не була невдача, що деморалізує.

В крозавій боротьбі за визволення українського народу видвигнуто ясні і зрозумілі для майбутніх поколінь кличі повної державної незалежності України й політичного та соціального визволення її працюючого народу. Упали десятки тисяч борців за ту справу. Великий дух Драгоманова тріюмфував у ті дні, коли йшли у бій — хоч ще не дуже численні, та зате налкі вірою в право народу — загони нового українства. Над ними в повітрі гомонів заклик емігранта, потомка декабриста:

„Мати городів руських, Київе,... що ти зробиш, щоб допомогти твоїй біді — твоє діло; тільки не терпи, не мовчи, не сиди, зложивши руки!“*)

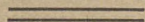
К. КОБЕРСЬКИЙ.

Р. С.

Цей текст появляється вперше в українській мові, бо взагалі тої книжки досі не перекладено на рідну мову. Нотки під текстом, що пояснюють деякі річи менше поінформованому читачеві —

*) Женевська „Громада“ вид. М. Драгоманова, 1878 р. ст. 406.

за виїмком двох — подав перекладчик. Поділ на розділи і підзаголовки — теж діло перекладчика. Помимо того, що від написання цього розділу пройшло вже більше як 55 літ — щодо глибини розгляду історичних подій — він не має собі рівного твору в науковому, історичному письменстві. Яка шкода, що наші живучі історики України у своїй більшості — не знають творів історика Драгоманова!

Україна і Москва в історичних взаєминах

Історія кожного народу є залежна від географічного положення його краю, від того ґрунту, де він живе. Щасливі ті народи, яким вдалося заняти пригожі землі. Але біда тому народові, якому доводиться жити в краю з таким географічним положенням, що вимагає від населення високих духових сил: точного ума, впертості і послідовності. Такі дуже „трудні“ території дісталися майже всім Слов'янам, в тім числі і тим, які займають велику східну рівнину Європи з її продовженням на Заході до долини Лоби, отже Полякам, Білорусинам, Українцям і Москалям. Рівнинний вигляд краю приманює її мешканців до колонізації в ширину. Збірними нитками є тільки ріки, але тому, що вони переплітаються між собою своїми допливами, отже річні кітловини легко лучаться з собою. Тому райони народів, що їх заселяють, не є точно від себе відділені.

1. Річні кітловини Сходу Європи

Коли поглянути на мапу рік, гір і болот Східної Європи, то не трудно завважити, що вона розпадається на суттєві *области*, саме відповідно до *річних кітловин*: Одри й Висли, Німана, Західної Двини, Дніпра з Дністром, Ладозького Озера, Волги. Десять-одинадцять століть тому назад ми бачимо тут подібний розклад племен: Поляки над Одрою і в значній частині над Вислою, Литовці над Німаном, Кривичі (Білорусини) над горішнім Дніпром і над горішною Двиною, Поляни (Українці) зі своїми свояками над середнім Дніпром зі сусідніми областями; в ладозькій кітловині, а також над горішною Окою осіли словянські кольоністи, котрі, йдучи на південь і схід та змішуючись з усякими фінсько-алтайськими і туранськими племенами, дали початок багатонаціональному московському племені. *По лініях рік тут пішли й дороги міжнародніх звязків і найближчі племінні звязки.*

[Ось вони: а) лінія Невсько—Волжська, — Новгородсько—Болгарська, — тепер Петербуржсько—Астраханська, б) і в) Двинсько і Німансько—Дніпровська, — тепер Рижсько і Кенігсберсько—Київська, — г) і д) Висло— і Одро—Дніпро—Дністрова, — тепер Данціг—Штетін—Варшава, Краків, Львів, Одеса, з відгалуженням через Берестя, Пинськ до Києва і з продовженням на Галац. Уже знахідки новоперських і арабських, грецьких, франконських і англо-саксонських монет у тих різних областях означають розділення і звязки тих кітловин між собою. Це є кітловини: московсько-азіатська, литовсько-білорусько-українська і польсько-українська з додатком тепер румунської області Прута].

2. Боротьба за доступ до північного і південного моря

Але майже в кожній з тих річних кітловин і на кожній з тих міжрічних ліній, природа по-

містила кілька перепон, що утруднювали зв'язок між народами. Так, починаючи від коліна Німана, приблизно від Гродна, лінією на Торунь над Вислою і далі річкою Нотець, природа розмістила ряд майже непроходимих болот і плитких озер, які відділяли Поляків з властивої польської рівнини від їх поморських братів на стільки, що сильного політичного союзу між ними майже ніколи не було. Поморяни мали тісніші взаємини морем і сушею зі Заходом, як зі своїм одноплемінним півднем і в слід за тим підпали під німецьку окупацію, що йшла з того Заходу. Та окупація зробила з них „Поморянців“ і позбавила польське плем'я доступу до Балтійського моря між Одрою й Вислою. На Схід від лиману Висли такі-ж, коли не гірші болота, зовсім не пускали польської колонізації до моря і оставили край за болотами для колонізації надніманських*) Литовців і Прусаків.

Перші польські надвислянські князі й королі намагалися доконче покорити собі ці племена. Бажання зломити тут Литовців, підкріплене католицькою політикою, принукало тих польських князів закликати на поміч Німців. Німці (т. зв. хрестоносці) поклали на литовській землі основи держави, яка з часом зломилася саму Польщу. Поширюючись далі здовж моря, Німці захопили й Ригу, при лимані ріки, яка пливе довго по білоруській області, але потім переходить також лінією болот і озер та входить в литовську територію (Латишів). Суперництво польських Білорусинів з Латишами і Латишів з Естами, так само як суперництво Поляків з Литовцями помагає закріпленню пришельців Німців на цілім південнім березі балтійського моря, на всіх

*) Німан, значить Русь.

пунктах, які є вихідними точками великих міжквітловинних комунікаційних ліній: так Німці закріпилися в Данцігу, в Кенігсбергу, в Ризі. Міжнародні взаємини на балтійському побережжі через те дуже ускладнилися, на явну некористь Поляків, Литовців, Білорусинів — вимагаючи від них, для свого налагодження, дуже великих зусиль.

Нелегкі умовини склалися і на південних кінцях згаданих ліній, *над Чорним Морем*. Тут степова смуга, все поширюючись у напрямку сходу, притягає звідтам кочовиків, які пару разів відрізують українську колонізацію від Чорного Моря. Був час, що ті кочовики майже знівечили велике міжнародне значіння Дніпра, ледве оставляючи перехідний шлях від *Данцігу* через *Варшаву, Галич (або Львів) і Галац*. Цю лінію стараються Поляки *відібрати від Українців, ослаблених натиском кочовиків (заняття Поляками Галичини в 14. стол.)*.

Таким способом географічно-історичні умовини між Балтійським і Чорним морями приводили до того, що *тамошні народи відіпхано від морських берегів і вони товпилися один на одного*. І дійсно, ми бачимо, що відпихані Німцями від заходу Поляки, ще в 10—11. стол. напірають на українську Галичину, а відштовхувані від чорноморських степів Волинці в 12—13 ст. ведуть винищуючу війну з німанськими Ятвягами і Литовцями, на яких з другого боку напірають і Поляки. Та найбільш прикрий для всіх показався цей *взаїмний напір народів в Дніпровсько-Німансько-Вислянській області* тоді, як Поляки *остаточно втратили в користь, Німців Поморя і область Одри та почали рішучо шукати собі винагороди на Сході*. Сталося це в половині 14. століття.

3. Часова рівновага: держава Гедиминовичів

А міжтим на якийсь час на східно-європейській рівнині уложилися взаємини досить вигідні для Українців і для цивілізації взагалі. Від 13. ст. склалися тісні союзні звязки між німанськими Литовцями і двинсько-дніпровськими Білорусинами; в 14. ст. У той союз входять і припятсько-дністровські та деснянські Українці — і ця союзна держава *Гедиминовичів* (відома як „литовсько-руська держава“) встигла відбити від Татар бужансько-дніпровське Поділля. Вона довела словянську колонізацію до самого Чорного Моря — до землі старих Тиверців і Уличів. Тут на початку 14. століття з'являється пристань *Годжі бей* (нинішня Одеса), котра вже тоді висилає збіжжя у Византію. Тимчасом оживляються італійські колонії на Чорному морі, в той час, як на Балтійському знаходиться в повнім розцвіті союз міст Ганзи, який через Ригу входить у тісну звязь з білоруськими містами.

Обширна, зі значним розвитком, доволі свободного міського життя, держава Гедиминовичів дає нам образок культурної білорусько-української держави з досить природними границями (кітловини Німану, Двини і Дніпра) і стає опорою для свободніших або культурніших племен також московської області (Рязані, Твері, Новгороду), загрожуваних Москвою. Москву в тім часі московський учений проф. Буслаєв назвав півдиким, півтатарським воєнним табором. Якби такі відносини проіснували два-три століття, то вся судьба Сходу Європи булаби зовсім інша, напевно щасливіша, як є тепер. Але ту рівновагу порушив похід Польщі на схід, а також захоплення берегів Чорного моря Тур-

ками. Це останнє мало значний вплив на остаточне закріплення так званої унії Литви з Польщею в р. 1569. Ту унію й досі майже всі польські історики й політики зовуть братським союзом трьох народів (Польщі, Литви й Руси). Між тим в самій тодішній Литві були три народи (Литовці, Білорусини, неправильно називані „Литвою“ і Українці, або Русь). Але, що ще важніше, — *люблинська унія 1569. р. була в дійсності розділенням федерації, заснованої Гедиминовичами*. Південна, українська частина федерації, була підчинена під Польщу. При Литві, якій залишено деякі другорядні автономні права, залишено властиві литовські і білоруські землі — а Україна = Русь (Волинь, Київ і Чернігів) просто прилучено до малопольських воєвідств без якоїбудь обласної або національної автономії і суцільного представництва. За невігідною *політичною унією 1569. р.* прийшла не менше нещаслива *церковна унія 1596. р.*

4. Завдання не під силу

Обі ці унії свідчать, що тодішні польські політики взяли на себе, — свідомо, чи ні, — завдання, що зовсім не було під силу Польщі. По перше, поставивши такий обширний край в залежність від польської корони, а південні землі навіть в звичайну підлеглисть від неї, вони брали на себе обов'язок задовольнити всі політичні потреби краю, починаючи зовнішню обороною, головним чином від Турків. По друге, Польща поширилася на край якого земельний лад був зовсім неподібний до польського. В Польщі, поза містами були тільки класи населення: шляхта і йому підлегле поспільство. В перших часах литовська, особливо україн-

ська дрібна шляхта була вдоволена набуттям прав польської шляхти, що її зрівнювали правно з магнатами. Але на Україні склалася нова класа озброєних людей, *козаків*, які забажали й собі зрівнятися в правах зі шляхтою. А за козаками й селянство, ще далеко не піддане панам, як у Польщі, особливо на місцях близько степів, рахувало себе достойним тої-ж свободи.

Польському урядові прийшлося або признати шляхотські права всьому населенню України, або поспробувати відразу підчинити велику масу народу під владу зникаючої меншости. Король *Стефан Баторий* поспробував виділити з маси козаків 6000 родин, дати їм шляхотські права, а решту повернути в поспільство, — яке повинно було підчинитися під руку шляхти. Але з того проекту, що його довго представляли і польські і московські письменники, як благородний дарунок прав козакам, вийшла тільки плутанина. Шляхта не признавала прав нових своїх товаришів — непопавші в реєстри козаки не бажали обертатися в поспільство, хотіли бути козаками, це є вільними зі самоуправою людьми. Відціль ряд козацько-польських воєн від кінця 16. до половини 17. століття.

На прибавок до того всього релігійна унія була явним приступом не тільки до католицтва, але й до ополячення мільйонів Білорусинів і Українців і це, саме в той час, коли починалася по містах (Львові, Вильні, Луцьку, Острозі, Києві і др.) правильна шкільна наука, не чужа впливам європейської доби відродження і реформації. Ця наука пробудила в місцевому суспільстві, — особливо в міщанському, — *національну свідомість* і спомини національної незалежности, а до того значна частина населення в Литві й Білорусі відпала про-

сто до протестантства. Очевидно, що унія Білоруси й України з Польщею, — і то виключно політична, — моглаби вдержатися лише тоді, коли та унія булаби дійсно федеральна*), — на скільки була можлива федерація уже шляхотської Польщі зі ще ріжношерстно-февдальною**) Литвою й Білоруссю і досить демократичною Україною. Та польські політики хотіли не федерації, але асиміляції***) і для того приготували розпад унії. Це привело до катастрофи й саму Польщу, вже занадто звязану зі східними землями і відтягнену від природніших для неї союзів зі Шлезьком, з Чехами і Мадярщиною. Там тимчасом встиг вкорінитися німецький елемент, який потім мав поновити наступ на нову Польщу.

Як неминучий спротив проти непрактичної централістичної програми Польщі щодо України, Литви і Білоруси явилось в тих краях *відбіжне стремління* до відлуки від Польщі. Притім княжі династичні і церковні традиції, а також потреба союзу заставили сепаратистичні елементи обернути свої очі на Москву. Вже при першій натиску Польщі на Литву, Сіверщина захиталася й пристала до Москви. Потім католицька політика Ягайлонів, хоч з початку і слаба, послужила для Івана III. московського — покришкою для того, щоби надати вигляд релігійного походу своїй війні з Новгородом, коли Новгород призвав до себе князя з Литви. (Давніше, вже в 14. столітті, робили це нераз і Псков і Новгород, але тоді ніхто не міг кричати, що грозить якась небезпека православію). Після берестейської унії Москва представляла себе як

*) Федерація: добровільна злука, на засаді самоуправи.

**) Коротко: шляхотськими.

***) асиміляція — винародовлення, притягнення на свій бік.

природне прибіжище надій православної інтелігенції, а далі й козаків і українського поспільства та білоруських міщан. *Переговори з Москвою* про вхід цілого „руського народу під високу царську руку із під „польської неволі” *началися на довго перед Богданом Хмельницьким та переяславською унією 1654. р.* Практична робота зачалася від того, що на схід від границь нової Польщі, на порожніх і номінально до Москви приналежних землях, — створилася нова, Слобідська Україна, котра саме привела в безпосереднє сусідство стару Україну з Московщиною. Далі і вся стара Україна рішила в Переяславі приступити „в союз і протекцію царя восточного”. Польща сама своєю невмілістю подарувала обширну провінцію своєму майбутньому могучому суперникові.

5. Московська нетерпимість і тупоголовість

Але тепер черга невмілості прийшла на *Москву*, — яка теж не зуміла інакше поставитися до нових провінцій, як по своїм звичаям. Польські політики примінювали на Білорусі й Україні мірку шляхотської республіки і єзуїтської неперпимості; московські стали до них примінювати локоть боярської монархії і православно-обрядової нетерпимості.

Людям, які захоплюються „руським єдинством”, що його привернуло, мовляв, московсько-петербурське царство на розвалинах Польщі в рр. 1773—1795. (хоча й без Галичини), слід би частіше задумуватись над тим, для чого ця єдність не закріпилася ще в рр. 1654—1657., коли вся України в повстанні проти Польщі схилилася до Москви і коли білоруські міста аж до самого Вильна відчиняли

свої ворота московському цареві. — Не з інших причин, а тому, що Москва була Москвою і не могла собі уявити іншого життя, як на свій лад, московський. Начати з того, що Москва, так само як тепер Росія, була завжди радше розбуханою, як дійсно великою, в середині сильною державою. До неї завсігди годилися слова представників її південних земель, висказані на земському соборі 1642. р.: „а разорены мы пуше (нежели отъ) турскихъ и крымскихъ бусурмановъ московскою волокитою, отъ неправдъ и неправедныхъ судовъ“, („ми зруйновані гірше ніж від турецьких і кримських бусурмен московськими волоцюгами, неправдами і неправедними судами“). Тому Москва була неспосібна до більшого фінансового напруження, потрібного для того, щоби відразу розв'язати питання. Крім цього московські люди не могли зговоритися з людьми, яким вони мали помагати освободитися від чужої доржавности (Польщі, Туреччини). Які тупоголові були московські політики в той час, як Україна зверталася до них за „союзом і протекцією“, це видно з того маніфесту, з яким Алексей Михайлович*) звертався до православних громадян Польщі й Литви, вступаючи на їх територію в 1654. р.: „і ви би, православні християни, освободились від зла (від „нечестія“ церковного), в мирі і благоденстві проводилиб решту життя; і по скільки вас Господь Бог наставив на це добре діло, перед нашим царським приходом зробіть ріжницю між вами й Поляками, як у вірі так і в чині (зовнішно), *хотехли, що маєте на головах, пострижіть.**)*

*) цар московський з часів Хмельницького.

**) Пише про те московський історик Соловьев, Ист. России X. 318. — (Як бачимо, цар, вступаючи на Україну, не мав більшої жури, як та, аби Українці обстригли собі чуби, на головах).

При такій обрядовій тупості, яку повторюють і на наших очах московські лже-слов'янофіли, як могли Москвичі, не кажемо вже зрозуміти місцеві політичні і культурні інтереси народів, які до них прилучаються, але попросту зжитися з ними? І дійсно, ледви зійшлося московське військо з українськими козаками, то вже ми стрічаємо (в записках з тих часів) скарги козаків на те, що Москвичі їм ріжуть „хохли“ і всіляко знущаються над ними. Додайте до цього холопсько-монархічні погляди Москвичів! Московський посол Кунаков згіршився і чудувався, як смів Богдан Хмельницький відповісти королеві попросту *„гаразд, королю, мовиш“*, — і при тім „ніякої уклінності і пошани ні словами, ні інакше не вчинив“. Ці рабські привички вибухали тим більше тоді коли вже піддані „православному царю“ Українці сміли називати себе „вольними“, а не „вічними“ підданими царя. Царський холоп, воевода Хитров, у своїм нахабстві так говорив козакам про їх виборну людину: „він, ваш полковник ск...син. Я тут від государя післаний вище всіх, а ви сукіни сини всі підчорти“! Згадайте теж неминуте в усіх деспотіях відношення чиновника до країни, якою йому доручено управляти. Воевода кн. Борятинській говорив: „посилають мене в Київ, де й трава не росте“. Зберіть це все разом і ви зрозумієте, чому не могло закріпитися в часах Богдана Хмельницького „единство русское“, — і чому вже в 4—5 літ по приєднанні України „в союз і протекцію царя восточного“ Серб Крижанич застав в Українців сильну політичну ересь, що „жити під православним царством московським гірше турецької муки і єгипетської неволі*). Ви

*) Так мовили тоді на Україні.

зрозумієте, хоч не встиг ще закінчитися спір між Москвою і Польщею за Подніпров'я, а вже серед самого наддніпрянського населення з'явилися партії, що ставили вище від православної Москви навіть Польщу, яку вже знали, або музулманську Туреччину.

Українські історики*) не щадять своїх предків, витикаючи аристократичні думки козацьких лібералів і федералістів від Виговського до Мазепи, — ате (мабуть у подяку цензурі), *не дають з протилежного боку яркого образу розкошів московської політики та зрадництва Москви щодо Запоріжжя й черні.* (Чернь і Запоріжжя піддержували Москву з ненависти до панства, хочби й ліберального). Амосковські історики зі задоволенням приймають заміти демократів проти „измѣнниковъ“ Москви, але не вважають потрібним поставитися критично до поведінки самої Москви. В них все лихе, що йде проти царя й централізації, а все гарне, що від них виходить. І тому за всю кров, що пролито від смерті Богдана Хмельницького до упадку Мазепи, в них винуваті тільки Українці, а особливо „привикші до буйства й шатости“ козаки.

6. Як Москва „спасала“ Білорусинів.

В тодішній драмі брав участь ще один елемент, якого чомусь не береться під увагу. Цей елемент — це білоруські міщани — не військові люди, не бунтарі з фаху, — а люди праці і коли хочете, то й люди капіталу і не без шкільної науки. Білоруські міста з початку радо переходили

*) Історики з доби Драгоманова, які жили і друкували свої праці під російською окупацією: Костомарів, Куліш, Антонович і інші.

на сторону Москви, при чому кожне з осібна робило з нею договори, подібні до тих, які заключали українські козаки разом за всю Україну. Так наприклад мешканці міста Могилева в р. 1654 вимовили собі: волю по давньому управлятися магдебурським правом, носити одержу по прежнему, не ходити на війну, не бути переселюваними в інші міста, свободу від військових кватерунків, вибір своїх шаферів для завідування приходами і розходами міста, удержання шкіл на взір Києва і т. д. (Соловйов, Іст. Росії X, 321). Подібні умовини заключено й з другими білоруськими містами. І що ж? — Проїшов усього рік, — і Білоруси казали, що вони „в мѣсто лучшого в пушую неволю попали”: міста стали „измѣнять” одно за одним, — а Могилівці встроїли правдиву сицилійську вечірню*), перебивши 1661 р. семитисячний московський гарнізон. (За це в р. 1708 Петро Великий, котрий з початку сам казав могиливському війтові, що „тоді Москва була дурна”, — відімстився в той спосіб, що приказав своїм салдатам, Татарам і Калмикам, підпалити Могилів з чотирьох сторін.

Селяни-Білорусини в свою чергу з початку радо повставали проти Польщі, так що сучасні Поляки жалувались, що „мужики, щодо них дуже ворожі; всюди покликаються на ім'я царя і роблять більше шкоди, як сама Москва; треба побоюватися чогонебудь в роді козацької війни“. І дійсно, швидко цілі повіти в могиливському воевідстві „покозачили“. Але московський уряд, рахуючи на те, що заволодіє краєм, волів мати діло з неорганізованими і безправними хлопами, як з козаками і то-

*) У 1282 році мешканці острова Сицилії справили кроваву „купіль” французьким завойовникам; та подія відома в історії під назвою „сицилійської вечірні“.

му сам задержав розвиток козацтва в Білорусі, покликуючись на те, що на підставі старих польських прав і умов тут не повинні бути козаки.

7. Наслідки московської політики

Значить, що не одні тільки буйні і своєвільні українські козаки не могли зникнути до московського „порядку” — і взагалі не сама „шатость” українських людей, а й *деспотія і безглуздя Москви* були причиною, що Москва не могла довершити в XVII. стол. „розбору Польщі”. Цей розбір, будучи властиво тільки відрізанням від Польщі непольських земель, якими вона не була в стані управляти, можливо, що бувби врятував самостійне існування решти чисто польських земель. Показавши раз невміння удержати за собою прихильників населення Литви, Білоруси і України, московські політики мусіли увійти в переговори з польськими про те, якби то поділитися тими землями та при тім ще приборкати козацький елемент, що не хотів підчинитися без усяких застережень ані Польщі ані Москві.

Обі держави заключили на кінець в 1667 р. договір (в Андрусові), на підставі якого Москва відмовилась від Білоруси й Правобічної України, щоби тим легше справитися з Лівобічною Україною. Цей договір, якого першим наслідком був перехід Правобережної України під опіку Туреччини*), швидко доповнено *геніяльно-невмісними* договорами з Туреччиною і Польщею, згідно з якими половину Правобічної України, майже всю нинішню київську губернію і частину Подільської, засуджено на те,

*) За гетьмана Дорошенка.

щоби оставали пустинею між трьома державами, щоби кожна з них могла справитися з рештою своїх територій, без клопотів від непокірних козаків. Цей „розбір” України був смертельним ударом для її самостійного розвитку, проти якого змовилися Польща, Москва і Туреччина, кожна по своєму. Українські піддані кожної держави рвалися на волю і по неволі обертали очі на сусідні держави. Приміром правобічний провідник Палій тяготів до Москви, в той час, як лівобічний гетьман Мазепа тягнув до Польщі. Українська інтелігенція, вмираюча під ударами неграмотности, на яку була засуджена країна, позбавлювана шкіл через спустошення і політичну централізацію, а також під впливом денационалізацію вищих клас, все більше втрачала ціль — національно-політичного ідеалу. В той уже час маси народу підпадали під силу кріпацького права польського, а потім і московського. *Українська національність завмерла до самого 19. стол., коли її відродила жмінка поетів і учених*, та й ті знайшли свою точку опору, аж по освободженні селян, в Галичині й Буковині. На другій, більшій частині України це сталося щойно в 1861 р.

Що до Білоруси, то тут московсько-польсько-шведські війни цілком спустошили міста і між іншим винищили найкультурніший, протестантський елемент, — котрий переслідувала московська окупація при Алексію Михайловичеві, як і при Івані IV. Польському урядові, котрий одержав цей край назад, було легко заселити міста Жидами, а протестантські міські школи і заведення заступити єзуїтськими і таким чином обернути білоруську націю виключно в нарід селян, порозкиданих по селах, серед лісів.

Польська держава, хоч і без Лівобережної

України й Києва, — *могла святкувати, що дешево спекалася кризи, піднятої козацькими війнами.* Вона одержала назад велику частину спірних земель, ще очищену від опозиційних елементів, при допомозі самого, (московського) конкурента. Ще століт володіла Польща на Білорусі й Правобічній Україні доволі безтурботно, коли не рахувати селянсько-гайдамацьких бунтів у південно-східній частині. Правда, таке поворотне набуття земель, що колись бунтувалися, було врешті-решт погубне для самої Польщі. Козацькі повстання спонукували многих Поляків задумуватися критично над політикою свого уряду і може бути, що вказалаби більшості польського громадянства на необхідність поважних реформ у країні. Тепер уже ніщо не нагадувало про таку потребу і польське громадянство заснуло, дозволивши своїй олігархії, Єзуїтам і Жидам, обробляти Україну і очевидно, й саму Польщу. А тимчасом польська держава всетаки не була в силі остаточно обробити не лише Україну, але навіть зовсім розбиту Білорусь. Ще менше вона була в силі охоронити ті провінції, від захоплення Московою, що кожної хвилини могла використати ту ненависть, яка тут тліла до польської державности.

8. Завойовницька експанзія Москви

Ця відсутність доцільної національно-політичної програми на Україні й Білорусі і хибна поведінка Польщі, були дуже на руку Москві, як державі, що ставала все більше й більше *завойовницькою*. Такою вона мусіла статися потім, коли прилучення України і голоси київських учених показали їй вигляди на заволодіння цілим первісним добром дому св. Володимира. Ці московські бажання зрос-

ли ще від того часу, як по прилученні України частіше стали сюди доходити голоси запрятуських і задунайських християн, завзиваючи Москву взяти на себе ролю погромника ще й Туреччини. Москва по давньому не мала широкої політично-суспільної програми, яка змоглаб привабити і кріпко прилучити до неї такі простори й різноманітні країни, невдоволені існуючим порядком. Але навіщож приєднувати відразу і нащо ломити собі голову над політично-соціальними програмами, коли сама ненависть дотичних земель проти пануючих на них систем може облекшити прилуку? Замість дійсно політичної і соціальної політики Москва розвиває в себе політику військово-дипломатичну. Сяк-так направивши лихі наслідки ослаблення московського впливу на берегах Балтійського Моря (де Москва зруйнувала Новгород за „мудрого“ правління двох, страшних централізаторів Івана III. і IV.) і закріпившись знову на берегах Неви, Москва береться до Туреччини й Польщі. При тім, правда, у війнах з Турками Москва посувається помалу, а це тому, що довго не має підпори з боку української колонізації в степах, опустошених „мудрими“ договорами з кінця 17. стол. і першим руйнуванням Січі 1709 року. Але всетаки вона посувається, на вдоволення й самої України, котра по 300 роках нарешті знову досягає берегів Чорного Моря. Що до Польщі, то це смачний кусок — треба тільки постаратися про те, щоби як найбільше захопити з нього для себе при поділі із західними конкурентами. Але на те й є дипломатія.

Як і треба було очікувати, цілого того куска Москві не вдалося дістати; відбувся поділ і притім так, що бувший васаль словянської Польщі (Румунія) одержав гарні куски словянських земель, —

а одну з волостей св. Володимира отримала королева Мадарії, внук котрої став імператором Австрії. Та не мало „губерній вернулося“ від Польщі до Москви, — хоча, — (нове торжество льогіки) — в тих губерніях прийшлося задовольняти польських панів закріпленням і розширенням паншизнього права над „возсоединеннымъ православнымъ населеніємъ“! Як би там не було, — те по тих „присоединеніях“ на Сході Європи повстала імперія „перевищуюча величиною римську в часах її найбільшого розмаху“. І та імперія створилася на розвалинах Литви й Польщі, дякуючи тільки нездалій столиці цих двох держав...

9. Бюрократична організація імперії — наслідок завойовань

Розуміється само собою, що така обширна і таким способом створена імперія не могла бути ані свобідною, ані добре зорганізованою. Коли в XVI. столітті московські князі всіма правдами й неправдами злучили під своїм володінням усе московське („великоруське“) населення, то вони відчували, що для будьякого наладнання своїх старих і нових волостей треба скликати *земські собори**). Земські ради і собори спасли теж національну независимість Московщини в добі самозванців. Очевидно, московські царі з часом, як і другі монархи Європи, почали обходитися без скликування тих дорадних органів, завжди не вигідних для влади, що стремить до самодержавства. Бо парламенти

*) Земські собори, це були зїзди знатніших людей з усіх земель Московщини, що їх скликували по своєму вибору царі для поради. Це був наче початок парламентаризму в Московщині.

з природи річи мають охоту стати контрольорами. І дійсно, під кінець 17. століття земські собори в Москві стають все рідші й рідші, — подібно до того, як у той час ослабляє значіння таких-же зібрань і в інших більших державах Європи, крім Англії, де парламент закріплює свою силу двома революціями. Але зовсім знівечити всякий слід представницьких установ монархи не зуміли ніде на Заході Європи, і очевидно, не встиглиб знищити його і в московській державі, *якби вона заховала суцільніший національний склад і не зробилася такою завойовницькою*. Так булоб тим більше, що крім боярського лібералізму, який раз проявився спробою обмежити владу Анни Івановни, при кінці XVII. і на початку XVIII. стол., також в купецьких і розкольникських*), обрядових кругах ходили ідеї про необхідність „народо-совітія“. Та зі зростом числа немосковських земель, які в додатку ще стояли вище культурою, як „корінні“ області, — з Українцями й Білорусинами на єпископських стільцях, — зі зростом різно національного елементу серед шляхотського урядництва, земські собори зробилися клопітливими. В міру розширювання московського царства, яке перемінилося в петербурзьку, російську імперію, державна машина мусіла все більше й більше приймати вигляд урядничого організму. Рішачою перевагу дістало військове та заграничне управління, які все і всюди найбільше ухилиються від громадської контролі, особливо превентивної (попередньої, бюджетової). *Бюрократія в адміністрації і диктатура в політиці стали невідкличними формами в державному житті обширної імперії.*

*) Роскольникки — релігійні секти.

З початку адміністрація держави мала до деякої міри децентралізований*) вигляд, примінюючись до різновидних умовин новоприлучених країн. Правда, що Москва робила уступки найбільше таким місцевим умовинам, які можна було використати в інтересі політичної централізації. Так прим. адміністрація протегувала аристократичний, німецький елемент в прибалтійському краю на шкоду народнього, естонсько-латишського елементу, який знов зачинало підпирати шведське правительство. В той-же самий час в Україні Московщина старалася використати для себе неохоту черні до козацької старшини, притім зовсім не підпираючи прав черні та ще насаджуючи над нею московських чиновників. Так за Катерини II. російська, державна адміністрація вважала за потрібне в новоприлученій Білорусі опікуватися польською аристократією, щоби ослаблювати серед неї прихильність до демократичного патріотизму Косцюшка та щоби не згіршувати сусідніх, московських селян вольностями для білоруських мужиків. При деяким ліберальнім подуві Москва дала парламентарне управління Фінляндії і Конгресовій Польщі, щоби відтягти Фінляндію від Швеції, а конгресівку від польських земель під Австрію й Прусами; але потім загальмувала дальший розвиток автономних установ Фінляндії та зовсім їх скасувала в польським королівстві.

*) Децентралізований, децентралізація — протилежність до централізований, централізація. Влада є тоді децентралізована, коли не все є в руках центру, а деяку самоуправу мають окремі провінції держави.

10. Від державного централізму до обмосковлення

Помалу, — коли політична централізація брала верх, коли автономні партії втрачали свою відбіжну силу, — *бюрократія мусіла взяти напрям рішучо централістичний, загладжуючий різниці окремих країн, напрям обрусительний (обмосковлюючий)*. Цей напрямок указала зовсім свідомо вже Німкіня Катерина II., — яка писала в інструкції до генерал-прокурора кн. Вяземського:

„Малоросія, Ліфляндія і Фінляндія це провінції, що управляються на основі їм затверджених привілеїв; нарушити їх скасуванням всіх *відразу* було би дуже непристойно; одначе називати ті землі чужосторонніми і так з ними обходитися, це більше як помилка, а можна це напевно назвати глупістю. *Ті провінції, також смоленську, належить найлегшим способом привести до того, щоби вони обрусіли (змосковицилися) і перестали глядіти як вовки в ліс**).*

Ми були свідками, як ті слова Катерини стали кличем Каткових, Самаріних, Аксакових**), — і основою цілої низки державних заходів централістичної і русифікаторської натури.

*) Соловьевъ, XXVI. 39.

**) Катков, Самарін, Аксаков — відомі московські діячі з доби Драгоманова, завзяті нищителі всього що українське.

Контрольні питання.

- 1) З якої книжки Драгоманова взято розділ „Україна і Москва в історичних взаєминах”?
- 2) В якому часі і з приводу чого написав ту книжку Михайло Драгоманів?
- 3) Чому московські демократи не були ніколи дійсними й щирими демократами?
- 4) Що таке централізм і децентралізація?
- 5) Що розумів М. Драгоманів під „соціалістичною шляхетчиною” і чи сповнилось його геніальне віщування в нинішнім московським більшевизмі?
- 6) Що таке була Революційна Українська Партія і під впливом яких ідей вона повстала?
- 7) Від чого є залежна історія кожного народу?
- 8) Які річні кітловини поділили Схід Європи?
- 9) Які були змагання за доступ до морей на слов'янських землях до XV. століття?
- 10) Як розвинулися події на Україні за часів козацьких?
- 11) Чому ані Польща ані Московщина не могли приєднати для тодішньої своєї державности українського народу?
- 12) Яка була московська нетерпимість і тупоголовість у взаєминах з Україною?
- 13) Як Москва „спасала” Білорусинів?
- 14) Які були наслідки московської протиукраїнської політики?
- 15) Чи може Україна сподіватися добра від московського державного централізму, чи, навпаки, мусить лиш змагати до повної незалежності?

Не ставайте в середині дороги!

До цього числа „Самоосвіти“
додаємо розрахунковий переказ

ТИМ ЗАПРОШУЄМО ВАС ВСТУПИТИ
на третій рік **ВИЩОГО КУРСУ** Народ-
нього Університету „Самоосвіти“ в 1938
році. Передплата лише 3 зол. у рік і 1.55
за пів року.

Закінчіть свою вищу освіту

і постарайтесь, щоб знання, яке Ви здобули, поши-
рилось. Приєднайте для тої науки ще кількох своїх
знайомих.

Не можна обійтись без кни-
жок „САМООСВІТИ“ в хаті.

Їх не можна визичувати.

Їх треба мати постійно в себе в хаті.

Кому бракують які річники, або окремі книжки —
нехай їх доповнить. — Треба всі книжки мати під
рукою, щоби в разі потреби пошукати за тим,
що потрібно.

За всі роки загального і вищого курсу Вво
Самоосвіта подасть Вам живу, популярну,
науковими силами оброблену
енциклопедію знання.

Закінчіть свою освіту. Не ставайте в середині дороги!

ПЕРЕГЛЯНЬТЕ ДОКЛАДНО!

Пересилаємо також **КАТАЛЬОГ** усіх дотеперішних
видань „Самоосвіти“. Не тому, щоб він у Вас лежав без ко-
ристи. До Вас велике наше прохання. З тим катальогом у ру-
ці аґітуйте між своїми знайомими, щоб стали передплатниками
„Самоосвіти“, або щоби закупили найцікавіші для себе книжки.
Тим Ви докажете свою свідомість і волю співпраці з нами для
добра всього українського народу.

До спеціалістів!

ХТО зі Самоосвітників окремо студіює історичні науки, для того „Самоосвіта” має уже в своїм складі слідуєчі історичні книжки, при допомозі яких краще зрозуміють цю книжку Драгоманова „Україна і Москва в історичних взаєминах”.

ХТО ті книжки вже має у себе, нехай їх ще раз перегляне.

ХТО їх не має, нехай негайно замовить їх собі у Вві „Самоосвіта” Львів Міцкевича 7.

Подаємо за порядковими числами:

28. Як упала царська влада в Росії? . . .	35 гр.
39. Пятсот літ старої української держави	45 "
43. Україна під Литвою і Польщею . . .	35 "
48. Українська козацька держава. . . .	35 "
49. При битій дорозі. Від гетьмана Дорошенка до упадку укр. держави. . . .	35 "
76. Як жило українське селянство в давнині?	30 "
77. Селянська доля від часів Хмельниччини до 1848 р.	30 "
79. Укр. селянство на шляху до побіди . . .	30 "
80. Історія соціальної та політичної боротьби в Україні I. част.	30 "
81. Соціалізм та соціальні рухи в Укр. . . .	30 "

Усі разом лиш 2:50 зол.

Історія це велика й незвичайно цікава наука. Не даром, ще в старинних часах назвали її учительською життя. Вчіться головню своєї рідної історії, бо вона навчить нас, як треба жити, щоби ми не пропали як нація.

Редагує колегія. Відповідальний редактор Др. Матвій Стахів
Адреса Редакції та Адміністрації: Самоосвіта, Львів
вул. Міцкевича 7

Адреса для заграниці: „Samooswita“, Mickiewicza 7, Lwów.

9039/32